

összetett reflexíj nagy előnye volt, hogy lóról is használható fegyvernek bizonyult. Nem volt „csodafegyver”, hiszen csak magas szintű lovas tudással, valamint íjászyakorlattal egybevetve lehetett igazán hatékony. Nagy valószínűséggel ezeknek köszönhető az is, hogy a sztyeppei nomád népek váltak e fegyver és a lovasíjász fegyvernem leghatékonyabb képviselőivé. A bizánci görögtűz összetétele régóta foglalkoztatja a fegyvertörténészeket. Ennek a folyékony gyújtóelegynek a receptje sajnálatos módon nem maradt ránk, annak idején az még a Bizánci Birodalom területén is államtitkot képezett. A leginkább a bizánci flotta által használt félelmetes hatású görögtűz a XIII. század első felére eltűnik a harcerekéről, receptje is vélhetőleg örökre elveszett. Későbbiekben a görögtűz már csak különböző olajos gyújtólövedékek gyújtónevévé vált.

B. Szabó János legújabb könyve illeszkedik a Corvina Tudástár keretein belül már megjelent, a tatárjárás és a mohácsi csata témáját feldolgozó, sikeres tudományos ismeretterjesztő munkáihoz. A hadtörténész frissen megjelent kötetét ismételtelen könnyed és olvasmányos stílus jellemzi, melybe a modern forráskiadványokból származó forrásidézetek is tökéletesen illeszkednek. Az igényes kiadványt térképek, valamint Boldog Zoltán rajzai is színesítik. A különböző fejezetekbe tagolt fogalommagyarázatok (Szent László bárdja, görögtűz, reflexíj, harcos eunuchok, keleti angolok legendája stb.) segítik a korszakban való tájékozódást az olvasó számára.

A kötet végén a téma iránt továbbra is érdeklődő olvasót jól tagolt, a magyar és nemzetközi szakirodalom fontos munkáira egyaránt a figyelmet felhívó válogatott bibliográfia is található. Mindezek mellett a valóban hiánypótló munka méltán válhat a középkori magyar és bizánci hadtörténelem iránt érdeklő szakmai közönség számára is hasznos, a téma kutatói számára gondolatébresztő kiadvánnyá, valamint akár az egyetemi oktatásban is hasznosítható kézikönyvé. Az utóbbi időben szerencsés módon hazánkban is egyre népszerűbbek a bizantinológiai kutatások, melyek további előremozdulásához remélhetőleg a bemutatott kötet is hozzá fog járulni.

Farkas Péter

ÁCS PÁL – SZÉKELY JÚLIA (SZERK.)

IDENTITÁS ÉS KULTÚRA A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBAN

(Balassi Kiadó, Budapest, [2012.] 566 o.)

A 2008-ban Esztergomban a hódoltság korának művelődéstörténetéről rendezett konferencia előadásai nyomán készült tanulmánykötet a szerkesztői szándék szerint a kulturális, nemzeti és vallási identitás problematikáját vizsgálja a történettudomány, a művészettörténet, az irodalomtudomány, a vallástörténet és a folklór szemszögéből. Az Ács Pál előszavával együtt 36 szerző írását kilenc tematikai egységben tartalmazó kötet a téma egyik alapvető kézikönyve lehet. Egy jól szerkesztett, rövidítésjegyzékkel, jó minőségű fekete-fehér képekkel, külön képjegyzékkel ellátott, szép kiállítási, színvonalas kiadvány. Nagyon sok szempontból kötődik a kor hadtörténetéhez is.

A konferencia és a kötet indíttatásának gyökerei Klaniczay Tibor irodalomtörténész közel három évtizeddel ezelőtti felvetéséhez kapcsolódnak, mely szerint a hódoltság korát interdiszciplináris, nemzetközi szintű kutatásokkal kell feltárni. Az oszmán hódítás kutatása e szellemiség nyomán haladt az elmúlt évtizedekben Magyarországon, s a legújabb kutatási eredmények beépültek jelen kötetbe is. A szerkesztők a hódoltság korát egymás mellett élő közösségek kulturális identitásának szüntelen átalakulásaként definiálják. A szokványos ellenségkép mellett szándékuk szerint egy összetett, az azonosságtudat változásait is figyelembe vevő, pozitív oszmánképet is megjelenítő tanulmánykötetet kívántak összeállítani, melyben Ács Pál az oszmán hódítást mint identitásformáló tényezőt, a magyar nemzeti azonosságtudat lassú és fokozatos kialakulását is alapvetően meghatározó jelenséget definiálta. A hódoltság korát egy sajátos jelenségként, az egyének és közösségek többszörös identitásváltásaként is értelmezi. Eltérően a „kereszténység muzulmán »összességének« sok évszázados közhelyétől”, ahogyan a szerkesztői előszó fogalmaz, az oszmán–magyar

együttélés kulturális értékeit is feltáró történetírás eredményei fogalmazódnak meg a könyvben. S a kérdésre, hogy volt-e valamiféle pozitív hozadéka az oszmán hódoltságnak, felfogható-e a hódoltatás korszaka – annak szinte állandó háborús viszonyai, pusztításai közepette – a kölcsönös elfogadás egyfajta időszakának, ami szó szerint (ahogyan az egyik tanulmány címében, Erdélyi Gabriella írásában megfogalmazza) a hódoltatottak szempontjából folyamatos „túlélési stratégiát” jelentett, vagy a manapság korszerűnek tartott fogalmak és tartalmak (identitás, többszörös identitás, változó identitás, nemzeti elzárkózás, népek és kultúrák együttélése) aktuális tartalma visszavetítésének, vizsgálatának van-e létjogosultsága, mert ezáltal többet tudunk meg a hódoltság koráról is, a kötet tanulmányai adnak több vonatkozásban is egymásnak ellentmondó válaszokat.

A kötet első fejezetének írásai az oszmán identitás alapformáit határozzák meg. Fodor Pál *Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század)* című nyitó tanulmánya az egész kötet számára jelent egyfajta elméleti alapvetést. Kifejti: négy évszázad alatt az oszmán világban rendkívül sokféle identitás létezett, melyek mindegyike számtalan, folyamatos változáson ment át. Hogy ez a szerteágazó jelenség mégis megragadható legyen, a szerző Benedict Anderson Cornellii professzor modelljének felhasználásával egyrészt a vallást, másrészt azt az önértelmezési módot vizsgálja, amelyik a mindenkori hatalmi központhoz köthető, ugyanis az oszmán társadalom arcukat alapvetően meghatározta a birodalmi dinasztia és udvartartása. Részletesen feltárja, analizálja és jellemzi a közös eredet hitével, a vallás, a szakásjog és a közös nyelv ismérvével jellemezhető közösségi tudatot, melynek statikus változásai közepette értelmezhető „az oszmánok világába történő integráció és az oszmán identitásba való feloldódás” is.

Sudár Balázs a magyarországi hódítás folyamatát a hódítók szemszögéből vizsgálja: hogyan gondolkodtak az oszmánok Magyarországról? A hódítók is ápolták a hajdani egységes Magyarország emlékét, valamint „mindig is létezett egy törökkel kiegyező, az aktuális erőviszonyokat elfogadó politikai csoportosulás”, az erdélyi fejedelmek – vazallus kényszerhelyzetük miatt – a Magyar Királyság ellen vezetett hadjárataikban rendre igénybe vették a török hadak segítségét. A fegyveres hódítás után az oszmánok azonnal dzsámivá alakították az egyik, lehetőleg legjelentősebb templomot – úgy vélem, ez elsősorban azt jelenti, hogy erőszakkal elveszik az identitás őrzésének egyik legfontosabb helyét, a vallási élet közösségi színterét. Ennek jelentőségét egyébként a hódoltak azonnal megértették: „az a település, ahol egyszer elhangzott a pénteki ima, már nem kerülhetett újra a hitetlenek kezébe.” A hódítók másik identitásformáló intézménye a derviskolostor volt, amely szálláshelyként, katonai gyűlekezőhelyként és a közbiztonság erősítése céljából támaszpontként szolgált azon túl, hogy a vidéki harcosok lelki gondozásának helye volt. Identitás „meggyökereztető helyek” voltak a hódítók számára a temetők, szent sírok is. Szellemi expanziójukban a hatalmi legitimizáció egyik fontos eleme volt, hogy birodalmukat Nagy Sándor impériuma folytatásának tekintették, aki szerintük már járt hadaival Pannónia területén, így saját hódításaikat a már megszerzett javak visszaszerzésének tekintették. Másfelől úgy vélték, hogy a Szent Korona Iránból származik, eredendően a szászánida Hoszrau Anúsírván koronája volt a VI. században; amikor Szülejmán kezébe került, ő maga adta azt Szapolyainak – és Ferdinándnak –, vagyis a Habsburg legitimitást is önmaguktól eredeztették. Végül, mivel a magyarok keleti eredetű nép, rokonai az oszmánoknak, akik megsegítik őket a nyugatiak ellenében. Így válik érthetővé, hogy magukat miért is nem tekintették ideiglenes hódítóknak.

Kovács Zsuzsa a bolognai Marsigli-gyűjteményben a budai mufti könyvtárának eredt nyomába, illetve a Marsigli-féle könyvgyűjtemény és katalógusai magyarországi eredetű vonatkozásait vette számba. Tanulmánya hézagpótló, mert nemcsak rekonstruálja a mufti könyvtárát, feltárja és leírja a hagyatékban szereplő összes magyar vonatkozású gyűjteményi egységet, többek között az 1686-os budai, az 1687-es nagyharsányi hadizsákmányt, a Belgrád 1688-as bevételekor zsákmányolt török kéziratok listáját stb., s minden olyan katalógust, amely Marsigli hagyatékáról készült, valamint bemutatja a gyűjtemény katalógusainak sorsát Marsigli halála után, hanem mellékletben közli azt az 1689-ben, az inkvizíció számára összeállított könyvjegyzéket is, amely a kizárólag a magyar hódoltság területén zsákmányolt könyveket tartalmazza.

A kötet *Határátlépők: többszörös identitás a hódoltság korában* címet viselő fejezete hat olyan szerző tanulmányát foglalja magába, akiknek kiindulópontja, hogy az oszmánok a meghódított magyar területeket birodalmuk határ-, illetve peremvidékének tekintették. Erdélyi Gabriella a meghódítottak szemszögéből látja a hódoltság időszakát. Azokat a túlélési stratégiákat veszi számba

forrásszintű hivatkozásokkal, melyek gyakorlatilag egy-egy közösség, de inkább maga az egyén pusztá fizikai túlélését eredményezhették: a menekülést, az önkéntes renegát sorsot, a keresztény–pogány házassági stratégiákat.

Sz. Simon Éva gondolatgazdag tanulmánya az egyik legfontosabb példa arra, hogy a hódítás idején fennálló „egymásmellettiség”, a másik fél identitásának befogadása, az ahhoz kapcsolódó alkalmazkodási képesség, mint mai fogalmak a gyakorlatban annak idején mit is jelenthettek: a muzulmán ősellenség-kép nemcsak egy történeti toposz, hanem maga a történeti valóság volt. Írása alapján levonhatjuk a tanulságot: a tolerancia szellemiségét sugalló tartalmak túlzó, túlzottan megengedő alkalmazása, mai értelmezésének visszavetítése torz történeti képet eredményezhet. Hiszen Simon Éva is túlélési stratégiákról beszél, melyek összes fontos elemét számba veszi, meggyőző példákkal, eddig feltáratlan források bevonásával. Melyek ezek az elemek, illetve stratégiák? A menekülés: a jobbágyok menekülése a peremvidékről az ország belseje felé, a bujdosó életforma, a nemesség menekülése a peremvidékről, akik a menedékkért cserébe szarvatori szolgálatra kényszerültek, a kurialista falvak túlélési próbálkozásai, majd a helyben maradás. Récsa falu példáján bemutatja a jobbágyok ellehetetlenülését, ha azok nem a menekülést választják (kettős adóztatás kényszere), s a középbirtokosság lehetőségeit a Háshágyiak példáján. Megállapítja, hogy szó sincs a kurialista falvak esetében erősödő vagy gyengülő nemzeti identitásról, amikor tetteik, viszonyrendszerük gyökereit vizsgáljuk földesuraikhoz és a hódítókhoz (melyikhez mikor „hűségesek”), hanem pusztán a fizikai létükért való harcról és egzisztenciális küzdelmük kényszeréről. A Háshágyiak kapcsán pedig bemutat egy hosszú távú, csak a hódoltakra jellemző identitáselemet, a fennmaradás kényszeréből származó „alkalmazkodást”: miután a családfőt, Háshágyi Imrét a törökök megölték, feleségét és gyermekeit fogságra vetették, a feleség személyével megzsarolták a hódolt falvakat, hogy fizessenek adót, jegyeztessék be magukat defterekbe.

Kovács József László egy hódoltságai jegyző, Váradi György változatos életútját ismertette a XVII. századból, Kármán Gábor pedig Harsányi Nagy Jakab, előbb kancelláriai írnok, majd ún. török deák, diplomata, majd a nagyváradi kollégium rektorának változó törökképét sorsa alakulásának, pályája sokszínűségének tükrében. A dolgozat kiindulási alapja a „másikról alkotott képek” történeti jelenségének utóbbi időben elterjedt vizsgálata. Ennek a magyarországi kutatásban is fontos eredményei születtek, korrekt lett volna legalább a Miskolczy Ambrus által szerkesztett, nagyon beszedéses című tanulmánykötetet (bár az némiképp megtévesztő, mert nem egy szöveggyűjteményről van szó: *Szomszédok világa: kép, önkép és a másikról alkotott kép: szöveggyűjtemény*. KSH Könyvtár és Levéltár, 2006.) egy jegyzetben megemlíteni, mint a téma egyik módszertani szempontból alapvető irodalmát. Jakó Klára *Havasalfölde és Moldva szerepe Erdély portai kapcsolataiban* című tanulmánya az erdélyi fejedelemség külpolitikai szervezetének keleti vonatkozásait vizsgálja Moldvával és Havasalfölddel, mely kapcsolatrendszer elválaszthatatlan volt a korban a portai diplomáciától. A rendkívül informatív diplomáciatörténeti és politikai viszonyrendszerket vizsgáló tanulmány tematikáját illetve a kötet kulturális vonatkozásokat vizsgáló írásainak sorába illeszkedik. Az írás egy további, nagyobb kutatás kiindulópontja ugyanakkor, melynek során az erdélyi fejedelemség portai külpolitikájának személyi kérdései is feltárhatók lesznek a szerző által a kutatásba újonnan bevont romániai levéltári források rendszerezése után, ahogyan ezt zárszavában írja. Végül Szabó Péter Károly egy látszólag mikrotörténeti momentum, Vác hovatarozásának ügye (a XVII. század első évtizedeiben), illetve ehhez kapcsolódóan a felek által a pro és kontra felsorakoztatott ideológiai és jogi érvek alapján vizsgálja, hogyan illeszkedik „Bécs és Konstantinápoly Erdély kérdésében nyitott nagypolitikai játszámájához”.

A *Vallási viszonyok a török hódoltságban* című fejezetbe sorolt két tanulmány, Csepregi Zoltán: *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás (1652) új kiadásának tanulságai* és Molnár Antal: *Velence és a hódoltsági missziók...* című közleményének közös vonásai, hogy az identitás kérdését annak kulturális aspektusai felől közelítik meg, és írásaik forrásfeltáráson alapulnak. Előbbi tanulmány a *Hitvallás (Confessio catholica, 1526.)* kritikai kiadásának tanulságait foglalja össze. Az eddigi vélekedéssel szemben Melius Juhász Péter püspök helyett Czeglédi György nagyváradi lelkész szerkesztői szerepét hangsúlyozza, majd tisztázza a keletkezéstörténet forrásait. Ezt követően Csepregi Zoltán – Őze Sándor: *A határ és a hatalom* című 2006-ban megjelent könyve méltatásának apropóján – a délvidéki, végvári katonaság reformáció tanaira nyitott fogékonyságának jelenségét exponálja, melynek megértéséhez a *Hitvallás* analízise is fogódzót ad. Molnár Antal egy 1624-

ben Marnavics Tomkó János által készített javaslatot ismertet és közöl a katolikus bosnyákok és horvátok által lakott balkáni területek egyházi újjászervezéséről. Az irat érdekessége abban áll, hogy a reorganizációt a korábbi tervezetektől eltérően nem bécsi vagy raguzai, hanem velencei és dalmáciai központtal javasolta. A tanulmányban a szerző körülhatárolja Velence határait gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból, kijelöli vonzáskörzetét a köztársaság határain kívül eső, oszmán uralom alatt álló, meghódított területeken. Oliver Jens Schmitt bécsi kutató álláspontjával szemben, aki úgy vélte, hogy a Balkán-félsziget belsejében Velence hatása csak nagyon kis mértékben érvényesült (kapu szerep a keresztény világ felé), Molnár Antal Tomkó javaslata és az azt megelőző állásfoglalások alapján megkérdőjelezi ezt. Sorra veszi a XVII. század elején született balkáni missziós elképzeléseket, összeveti ezeket Tomkó elképzelésével, és ez által vizsgálja annak realitását. Megállapítja, hogy miután Velence és Bosznia között szoros volt a gazdasági és társadalmi kapcsolat, a bosnyák ferencesek számára Velence jelentette a legfontosabb nyugat-európai központot (többek között Velence látta el a franciák mellett az Oszmán Birodalom katolikusainak védelmét), és a velencei nuncius a XVI. század végén a Szentszék számára a legfontosabb kapcsolódási pontot jelentette a Balkán-félsziget felé. Tomkó javaslatai ugyanakkor azért nem valósultak meg, mert azok a XVI. század végi viszonyok ismereti szintjén alapultak, a XVII. század harmadik évtizedében pedig már idejétmúltak voltak, mert Róma egy erőteljes egyházpolitikai összpontosító koncepciójában Velence már nem kapott kiemelt szerepet.

A *Művészet a hódoltság korában* című fejezet a korabeli kultúra tárgyi emlékeit kutató hat tanulmánya közül Mikó Árpád a késő-középkori székesegyházak liturgikus felszereléseinek eredt nyomába, Kiss Erika a XVII. századi hódoltsági területek ötvösművészetét kutatta, Gerelyes Ibolya a törökös-balkáni ékszertípusok elterjedését, Pásztor Emese pedig azokat a korabeli magyar nyelvű forrástípusokat, kifejezéseket szedte egybe, melyek a kor iparművészet-történetének feltárását alapozzák meg. Gulyás Borbála a Habsburgok XVI. századi udvari ünnepeire kalauzol el bennünket, ahol a XV. századtól burgundiai mintára rendeztek jelmezes lovagi tornákat. A törököket ezen előbb mint egy egzotikus nemzet képviselőit, majd 1541 után egyértelműen negatív figuraként szerepeltették, sőt ez a beállítás Rudolf császár törökellenes propagandájának meghatározó eleme volt. Ács Pál a művelt és sokoldalú, művészi ambíciókkal is rendelkező Esterházy Pál (1635–1713) egyik ifjúkori verses művét, az *Egy csudálatos ének* című, 112 versszakos ún. katalógusverset és annak forrásműveit ismerteti, mely különleges, „szinte félisteni képességekkel megáldott mitikus harcok felsorolása...”, egy egyetemes, a világ egészét felölelő katalógus”. Mitikus geográfia, megszemélyesített természeti jelenségek: szelek, virágok és bolygók, valóságos és képzeletbeli állatok, szörnyetegek, krokodilsárkány csudálatos lények theatruma. Ács Pál felfedezi, hogy a műben hosszú versrészeket át, következetesen érvényesül egyfajta Zrínyi-imitáció az apokaliptikus szörnyeteg legyőzésének motívumában, melynek forrása, hogy Esterházy Pál gyermekkorától fogva bálványozta a költő-hadvezér Zrínyi Miklóst. Elemzése alapján úgy vélem, hogy a török elleni heroikus küzdelem költői műben való allegorikus leképeződéséről van szó, melyben a fiatal Esterházy saját érzéseit és törekvéseit jeleníti meg, melyek őt ezáltal a példakép, Zrínyi törekvéseivel rokonítják.

A kötet következő két nagy fejezete: *Változó törökkép az irodalomban* és *A török hódoltság visszhangja a folklórban* címmel a magyarországi és európai kultúrában megjelenő és azokra építően ható török kultúra sokféleségét tanúsítja. Az ide sorolt tanulmányok inkább kultúrtörténeti, művelődéstörténeti szempontból figyelemre méltóak – kiterjednek a legkülönfélébb korabeli irodalmi műfajokra és folklorisztikusra, valamint művészeti megnyilvánulásokra (krónikák, népballadák, széphistóriák, prédikáció, dallamvilág, hangszeres elemzése, melyekbe a török kultúra elemei beépültek) –, mint a hadtörténeti szempontból, ezért jelen folyóirat hasábjain ezek tételes ismertetésétől most terjedelmi korlátok miatt el kell tekintenem.

Ugyanakkor a *Háború és nemzeti azonosságtudat* című fejezet négy tanulmánya már szorosan kapcsolódik a korszak hadtörténetírásához is. J. Újváry Zsuzsanna *Nemzeti identitás és a törökképel megtartandó béke kérdése a 17. század első felében* című tanulmányában Esterházy Miklós *Opinióját* elemzi. Eszmei kiindulópontja elemzésének éppen a már emlegetett török, mint őselenség kép, ami a XV. században gyökerezik, s melynek kifejtése teszi e tanulmányt véleményem szerint a kötet egyik alappillérvé. Hunyadi János hadvezér, kormányzó és körének megfigyelése szerint ugyanis az oszmánok nem pusztán a győzelemre törekedtek hódításaik során, hanem ellenfeleik elleni egyfajta bosszúra: megalázásukra, identitásuk eltörlésére, szolgaságba taszították őket,

vallásukból, hitükből kiforgatták, nyelvüktől, vallásuktól, jogszokásaiktól megfosztják. Ez a mentalitás mozgatta Dobót harcaiban, Forgách Ferencet, amikor *Históriáját* írta, vagy Zrínyi Miklóst törökellenes harcaiban, politikájában és irodalmi alkotásaiban. A kortársak természetesen nem ismerték az identitás fogalmát, de annak tartalmi összetevői: hit, haza, család együttesen beletartoztak a nemzeti azonosság fogalmába. Az ősellenség kép generációkon át beleivódott az emberek lelkébe, gondolataiba, s mivel a török elleni harc fizikailag és mentálisan létük részévé vált, a vitézi virtus, a tisztességes, akár vitézi halál „sokak számára inkább kívánatos volt, mint a becestlen megalkuvás, a rabság, netán az árulás vagy a hitehagyás”. Ezt követően Újváry Zsuzsanna rámutat: a Magyar Királyság lakói nem iszlamizálódtak (vagy csak szórványosan, egyedi esetekben), az ország nem vált az Oszmán Birodalmat kiszolgáló hátrországgá, népességének sorsa pedig nem azonos a balkáni népek fél évszázados kifosztottságával. Vagyis Magyarország lakói folyamatosan küzdöttek a hódítók ellen a Királyság belső területén és a peremvidéken, melynek következtében a lakosság és az anyagi javak folyamatosan pusztultak. Az ellenállás nem önpusztítást jelentett, hanem a megszállók elleni gyűlölet táplálta, ezért volt képes a lakosság elpusztított lakhelyére visszatérni, falvaikat újratelepíteni egészen addig, amíg már harmadjára, negyedjére ez fizikai képzetlenségnek bizonyult, s a tizenöt éves háború idején a magyar településhálózat meg nem roppant. A zsitvatoroki békét a status quo alapján az oszmánokkal megkötötték, de a XVII. század utolsó harmadáig nem volt fegyvernyugvás: a megszállók gyakorlatilag folytatták a hódolatást. Ez az a folyamat, illetve felismerés, amely Esterházy *Opiniójában* is kifejtésre került 1641-ben. Ennek fontosabb elemei, melyeket Újváry Zsuzsanna részletesen ismertet, a következők: a budai pasák legfőbb törekvése a hódolt területekről beszedett jövedelmek mindenáron való növelése volt, ami „egyértelműen a béke ellen szólt” – ha nem ment szép szóval, akkor a háború jogán, békeidőben is erőszakkal, ahogyan erről az országos kárjegyzékek tanúskodnak. A magyar rendek nem ismerték el, hogy a magyar államhatalom a hódoltságban, a peremvidéken megszűnt volna, az *Opinio* a kettős uralom (condominium) rendszerét hangsúlyozza. Ez az oszmánok felháborodását váltotta ki, s a meghódoltítottak gögjének tudták be, mely nemzeti identitásukból fakad. Ebben a helyzetben, mivel a békeszerződés 1636-ban lejárt, Esterházy álláspontja szerint meg kell azt újítani, mert a keresztény hatalmak összefogása nélkül és anyagi erőforrások hiányában nem szabad a török ellen hadakozni – fejt ki álláspontját. Az *Opinio* második pontja a békekötés morális tartalmát és annak következményeit tárgyalja: nem keresztény fejedelmek megállapodásáról van szó, s az ellenfél a végházak pusztításával, a fosztogatásokkal sokkal nagyobb kárt okoz, mint a hadjáratok. A megoldás a végvidék megerősítése, a hiányzó katonai létszám betöltése és megfelelő municióval történő ellátása. A továbbiakban a nádor kifejti, hogy tudomásul kell venni: „a törökök semmit sem adnak vissza abból, amit egyszer kezükbe kaparintottak”, s lassú előrenyomulásuk nemcsak azért veszélyes, mert pusztítást von maga után, hanem ezáltal előretolt bástyaként a lakosságot folyamatos kémkedésre, információszolgáltatásra kényszerítik, s így beelátnak mind helyi, mind az országos ügyeinkbe. Állandó követséget kell tehát a Portán tartani, mert a magyar király csak ott és ezáltal tudja a visszaéléseket, békebontásokat hathatósan „kordában tartani”. A törökkel a Habsburg hatalom 1642-ben megkötötte a szőnyi békét, Esterházy javaslatát beépítve. A hódoltság védelmét ugyan ettől kezdve sem tudták biztosítani, de a követküldés legalább megtörtént.

Az Esterházyaknál maradvá Martí Tibor a család katonáinak és a törökkel szembeni harcokban elesett hősi halottainak galériájába vezeti el az olvasót, írásának második felében pedig a Batthyány Ádám és Esterházy László emlékezetes török portyáira vonatkozó számadatokat közöl. Illik Péter a hódoltsági peremvidék történetét dokumentáló források közül a Vas és Győr megyei kártételi jegyzékeket vonta vizsgálat alá. Statisztikai elemzésekkel, táblázatokkal, szemléltető grafikonokkal ellátott írásának legfontosabb tanulsága, hogy nem pusztán a végváriak veszítették el javaikat, szabadságukat, életüket a zsitvatoroki békét követő „békés” időszakban a XVII. század végéig, hanem a mögöttes területek, falvak kiszolgáltatott civil lakossága is, ráadásul nem ritkán a végváriak, idegen zsoldosok is olykor megrabolták őket. Méhes Péter is végvári élethez kapcsolódó tanulmányt készített, a kiskomáromi vár mindennapi életét mutatja be a XVII. század derekán a vicekapitány, Túrós Miklós Batthyány Ádám főkapitánynak írt levelei alapján. Vácolja a Kanizsa ellen vetett végvidék ezen erősségének szerepét, történetét. Mivel Kiskomárom jellegénél és rendeltetésénél fogva utakat, átkelőhelyeket, hidakat ellenőrzött, a hírszerzés, a hírterjesztés, a hírek manipulálásának, az információáramlás területének is tekinti. A kérdésnek tartalmas szakirodalmi van, e tekintetben

illetet volna hivatkozni legalább a téma alapvető, úttörő jelentőségű, elő magyar nyelvű összefoglalójára (Ágoston Gábor: *Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században*. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk. Petercsák Tivadar, Berecz Máttyás. Eger, 1999. 129–154. o.)

Varga Szabolcs és Bene Sándor tanulmányát a szerkesztők a délszláv identitás Oszmán Birodalmon belüli és határain túli jelenségeiről szóló fejezetbe sorolták. Varga Szabolcs azt vizsgálja, hogy az általa kiválasztott hat a bosnyák hőseposzban milyen kép rajzolódik ki a magyarországi hódoltságról. A kérdésnek gazdag nemzetközi szakirodalma van (az eposzokat történeti forrásoknak tekintik), ám hazai történetírásunkban még nem vizsgálták. Arra a következtetésre jut, hogy az eposzok alapján meglehetősen hiányos kép bontakozik ki a hódoltságról, a magyarországi helyszínek közül csak Eszék, Kanizsa, Mohács, Buda, Temesvár, Szerém említetik, a történeti személyiségek, hadvezérek közül pedig csak II. Rákóczi Ferenc, illetve egy kanizsai pasa, Tiro Hasszán. Varga Szabolcs megpróbál a kérdésre válaszolni: vajon miért oly kevés a valós adat a hőseposzokban? Ennek okát egyrészt abban látja, hogy a művek cselekményei kívülről esnek a valós történetiségen, nem lehet azokat sem kronológiai láncra fűzni, sem valós térben elhelyezni. E bosnyák hőseposzok hódoltságképe tehát torzóban maradt. A valós tényekből, cselekményekből, helyszínekből és személyekből mozaikszerűen egy Nagy-Bosznia kép bontakozik ki, mely azonban csak a népi emlékezet szintjén létezett. – Bene Sándor *Illírja, vagy amit akartok...* című tanulmányában a karlócai békekötést követő időszak politikai berendezkedését fontoló, patrióta (területi és az ahhoz metonimikusan kapcsolódó közösség és egy olyan elvonatkoztatott, soktényezős, flexibilis virtuális tér egysége, amelyben a közösség tagjai identitásukat megtalálják a valláshoz, felekezethez, a nyelvhez, a közös eredethez, s az államhoz) diskurzrendszerben (nemzeti toposzok, eredetudat, közös szimbólumok tere) lezajlott vitákat tárta föl, Luigi Fernando Marsigli és Pavao Ritter Vitezović államelméleti fejtegetéseire, horvát patrióta hagyományt megfogalmazó politikai koncepciójára koncentrálna.

A török hódoltság kulturális emlékezete című, utolsó tematikai egység tanulmányai térben és időben is a hódoltság utáni időszakhoz köthető írások. Siptár Dániel a XVIII. századi szerzetesrendek ismételt, „robbanásszerű”, gyors és nem egy esetben egymással rivalizáló és a protestánsokkal szemben fellépő megjelenését tárgyalja a töröktől visszafoglalt területeken, melyben a jezsuiták és a ferencesek jártak élen. Kritikai észrevételként megjegyzem, hogy bár a felvonultatott szakirodalom ezt lehetővé tette volna (levéltári források – egy adatot Oross András közlése jóvoltából leszámítva – nem szerepelnek), a tanulmánykötet alapvető kérdésfölvetésével, ez esetben konkrétan a szerzetesrendek identitás formáló hatásával a szerző nem foglalkozik, valamint nagyon zavaróak a tanulmányban a kötetre amúgy nem jellemző, ezért minden bizonnyal szerzői „figyelmetlenségnek” betudható „elütések” (legkirívóbb példák: Széchényi György nevének helytelen írása a 477. oldalon, Hermann Egyed müncheni monográfiája, amely 1973-ban jelent meg, értelmetlen kiadási évének megjelölése a 24. jegyzetben).

Deák Antal András *Két ismeretlen napló a török hódoltság végéről* című írása két olyan forrásművet tár elénk, melyek a felszabadító háborúk utáni magyar kulturális életre és identitástudatra nagy hatással voltak. A szerzők Ferdinando Marsigli és térképésze, Johann Christoph Müller, utóbbit az osztrák – egyúttal magyarországi térképtörténet legnagyobb alakjai között tarthatjuk számon. Deák Antal András Marsigli *Térképes naplóját* és Müller 1696-os *Csillagászati naplóját* mutatja be írásában és veti egybe azokat, kiemelve, hogy mindkettőjük munkássága számos területen hatott a magyarországi tudományos életre.

Tóth Gergely *Bél Máttyás a török hódoltságról és a török utáni Magyarországról* című tanulmányában az enciklopédikus jellegű forrásmű, a *Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica* nyomtatásban megjelent kötetei és kéziratban maradt részei alapján tárja föl a XVIII. század első felének tudós polihisztorja, Bél Máttyás ismereteit a hódoltság koráról. Meglepő felfedezése a szerzőnek Bél forrásműveinek számba vétele után, hogy a tudós számára ebből az időszakból mily kevés forrás állt rendelkezésre a korábbi két évszázad időszakából: „Bél sokszor szinte semmit nem tud egy-egy település török kori történetéről írni.” Igyekszik mindent, amit lehetett forrásműként felhasználni, de a szűkös és szűkszavú forrásokból – császári és egyéb követjárások alkalmával készült útleírások (pl. Busbecq fiktív levelei) és korábbi átfogó művek (köztük Franz Wagner *Historia Leopoldi Magni* című munkája) – az ország teljes pusztulásának képe bontakozik ki. A törököket

sematikusan, néhány toposz-szerű megállapítás vagy közhely köré csoportosítva nagyon negatívan („ez a népség az »emberiség szégyene«”) mutatja be, melyben az egzotikum fontos szerepet kap, s ebben az általános európai véleményektől, ábrázolásoktól a *Notitia* sem különbözik. Bél leírásai historiográfiai szempontból ugyanakkor jelentősek, mert elsőként igyekeznek egyfelől egy összefüggő képet adni a hódoltsági Magyarországról, másfelől a XIX. századig ennél alaposabb és részletesebb leírás nem is készült. – Tóth Gergely tanulmánya alapján felmerül a kérdés: miféle képe lehetett, milyen információi lehettek a hódoltság utáni magyar tudóstársadalomnak az előző évszázadokról, egyáltalán a hódoltság koráról, annak történelméről, kultúrtörténetéről, viszonyairól? Egyáltalán, beszélhetünk-e érdemben a tudományos megismerésről a XVIII. században a hódoltság idejére és területére vonatkozóan? Úgy tűnik, ha megismerésről nem is, de annak igényéről mindenképpen. – Valószínűleg ez a magyarázata többek között annak is, amit Tóth Gergely a *Notitia* alapján megállapít: oly mértékben sérült a történelmi emlékezet a török uralom időszakában, hogy a visszafoglalás után néhány korábban oszmán hódítás alá került vármegegyében az ott élők – Bél szavaival – „egyszerűen nem tudták, hol a helyük”. Bél Mátyás a rendelkezésre álló információk alapján (melyet a szerző alapos tanulmányában citál is) egy kíméletlenül negatív, ám korrekt mérleget von a hódoltságról, amely „mai szemmel is hiteles látélet” és „sok részletében gazdagítja... a törökkor... sorsáról alkotott képünket”.

Tóth Zsombor a főleg politikai okokból, száműzetés következtében kiszorult Magyarországhoz fűződő csoportos és individuális viszonyát vizsgálja. A magyar és nemzetközi szakirodalom alapján kiváló elméleti megalapozással készült tanulmány elsősorban Komáromi János politikai diskurzusai és más források alapján egy olyan perspektíváját tárja föl a formálódó patriotizmus jelenségének, amely a feudális államon kívüli egzisztenciális létből, a limalitásból, a nemzettudatból (mint mártírok közössége), a haza virtuális teréből (pátria, a mártírok által konstruált [ir]reális hely) felekezesi, kulturális és társadalmi viszonyrendszeréből áll össze.

A fejezet, egyúttal kötet záró tanulmányában, mely írás a kötet módszertani szempontból egyik legfontosabb közleménye, R. Várkonyi Ágnes Thököly Imre emigráns udvarának, a nikomédiai (Izmit) emigráció (1701–1705) udvari kultúráját és identitásformáló, identitásmegőrző szerepét vizsgálja. Felteszi a kérdést: mennyiben, hogyan és milyen reményekkel őrizték identitásukat az idegenbe szakadt közösségek? Hogyan érvényesült az emigránsok körében a kora újkor alapvető társadalomszervező rendje, az udvari kultúra szokásrendje? A kérdés feltárása nem előzmények nélküli, az 1980-as évek közepétől folyamatosan foglalkoztatja a korszakkal foglalkozó történészeket Magyarországon: ennek historiográfiáját, fontos állomásait, megállapításait összegzi a tanulmány bevezetője. R. Várkonyi Ágnes megállapítja: az emigráció, udvari kultúra és identitás együttes kérdésköre először Mikes Kelemen műveiben (Törökországi levelek, megjelenése: 1794.) merült föl, de ennek kibontása évszázadot várattott magára, a professzionális történetírás megjelenésének időszakáig mind a nemzetközi, mind ezzel egyidejűleg a hazai szakirodalomban. Ezt követően újabb fél évszázad múlva Szekfű Gyula exponálta élesen II. Rákóczi Ferenc emigrációjának vizsgálatok: *A száműzött Rákóczi* című művének „gondolati tengelyét az udvar, az emigráció és az identitás hármassága alkotja.” Az újabb kutatások során az 1960-as években indult meg a XVII–XVIII. századi emigráció történetének feltárása, melynek során Benda Kálmán és Köpeczi Béla kezdett hozzá a tárgy szerű rekonstrukcióhoz.

R. Várkonyi Ágnes a továbbiakban Thököly emigráns udvarának fontos jellemzőit tárja elénk. E szerint a francia és török támogatással a szultán hatalma alatt élő emigrációt két jól körülhatárolt csoport alkotta, az udvar és a katonaság. Mindkettőnek folyamatosan változott a létszáma, a közösséget alkotók önmagukat politikai tényezőnek tekintették, s igyekeztek érdekeiket folyamatosan érvényesíteni. Thököly udvarát nagy gonddal tartotta fenn, folyamatosan megpróbált egyensúlyt tartani az emigráns fegyveres csapatok és az udvar között. Utóbbi legfontosabb feladata a diplomácia fenntartása volt, emellett hadi ügyeket és saját ellátását intézte. Thököly udvarának jellemzője volt, hogy a szultán hatalma alatt is szigorúan megtartotta a keresztény világban kialakított szokásokat, mind a szigorú hazai rendtartást, mind pedig a hitéletet megszabó evangélikus egyházi rend tekintetében. Thököly e rendben tudatosan viselte fejedelmi méltóságát, melynek alapvető tere és kifejezési módja az udvari reprezentáció volt. (Zrínyi Ilona külön udvart tartott.) Az udvar életét a szigorú rendtartás és szokásrend szabályozta, az udvari berendezkedés a Zrínyi-, Rákóczi-, Báthory- és Thököly-udvar jellegzetes elrendezését követte. Képe összességében a korabeli uralko-

dói udvarok általános struktúráját mutatja, a levéltár, könyvtár, kincstár együttesét (nagy valószínűséggel az ingóságok, iratok, könyvek döntő többségét Zrínyi Ilona vitte ki magával). A tényleges viszonyoktól eltérően egy aránytalanul túlzó mértékű reprezentáció jellemezte az udvartartást, ám ez nem egyedi jelenség, írja Várkonyi Ágnes, hiszen a fokozott reprezentáció – ahogyan ezt Jakob Burckhardt megfogalmazta – a reneszánsz kisfejedelmi udvarokban is megfigyelhető; a fényűzéssel a hiányzó legitimitást kívánták pótolni. Thökölynél mindez tudatos volt, hiszen ily módon próbálta udvarát határozott politikai célok érdekében fenntartani: bízott abban, hogy diplomáciai tényezőként tekintenek majd rá a Szent Liga és az Oszmánok háborúját lezáró béketárgyalásokon. R. Várkonyi Ágnes részletesen rekonstruálja a Thököly-udvar szerkezetét, udvartartását, berendezését, majd tanulmányának másik felében bemutatja, hogy miután az emigráns udvar a karlócai békekötést követően elveszítette közvetlen politikai célját, milyen identitásban élte át a XVIII. század elejének nagy politikai átrendeződését 1699 után. R. Várkonyi Ágnes felfogásában az identitás összetett fogalom, meghatározója a hagyomány, a nyelvi, etnikai, vallási közösség és a kultúra, alakítója a család, a társadalmi helyzet és a különböző kultuszok.

Kincses Katalin Mária

FADI EL HAGE

LE MARÉCHAL DE VILLARS. L'INFATIGABLE BONHEUR

(Belin, Párizs, 2012. 207 o. ISBN 978-2-7011-6447-2)

Fadi El Hage 1984-ben született francia történész. 2006-ban szerzett diplomát közép- és modernkori történelem és társadalomtudományokból a Sorbonne-on, majd 2010-ben nyert PhD-fokozatot. A számos tanulmányt jegyző szerző fő kutatási területe az Ancien Régime korának francia marsalljai. 2011-ben elnyerte az Institut de Recherche Stratégique de l'École Militaire díját.

Claude-Louis-Hector de Villars márki XIV. Lajos korának egyik legjelentősebb francia marsallja, személye a magyarországi visszafoglaló háború szempontjából is érdekes lehet a hazai hadtörténetírás számára, mivel önkéntesként részt vett Miksa Emánuel bajor választó környezetéhez tartozva az 1687. évi magyarországi oszmán-ellenes hadjáratban és a hadjárat végét jelentő Harsány-hegyi csatában. A neves hadvezérről a XIX–XX. században több monográfia, illetve forrásgyűjtemény jelent meg. A Villars-iratok legjelentősebb, szövegű közlése Eugène-Melchior de Vogüé francia történész és régész nevéhez köthető (*Mémoires du Maréchal de Villars. Tome I–VI. Par Melchior de Vogüé. Paris, 1884–1904*). A Fadi El Hage tollából született, 2012-ben megjelent monográfia a legújabb hadtörténeti munka tehát a neves márkiról.

El Hage a bevezetést követően kilenc számozott fejezetben adja közre a márki életrajzának főbb egységeit, a könyvet a levéltári források jegyzéke, irodalomlista és a tartalomjegyzék zárja. Az első fejezet (*D'heureux auspices? [1653–1672]*) Villars fiatal éveit tárgyalja. A szerző gazdag írásos anyaggal cáfolja a márki születési évével, helyével kapcsolatos téves történeti hagyományt: 1653-ban született a közép-franciaországi Moulins-ban a katona és diplomata Pierre de Villars és Marie Gigault de Bellefonds gyermekeként. El Hage részletesen foglalkozott a Villars-család eredetével, felhívta a figyelmet, hogy a Villars-memoár téves genealógiai adatokat közöl: a márki a középkorba vetítette vissza az amúgy csak a XVI. században nemesi rangot szerző családját. Villars a kezdetektől a katonai életpályája felé orientálódott, fiatalon ott találjuk már a Maison militaire du roi muskétásai közt, korai pályafutására természetesen jótékony hatással volt a rokon Bellefonds marsall támogatása is. A második fejezet (*D'un avancement compromis à une carrière en veu [1672–1703]*) a már több hadszíntéren is megforduló fiatal ezredes éveit taglalja. A márki több hadszínteret és több országot is megjárt a vizsgált esztendőkből (a francia–holland háború több nagy ostromában harcolt). 1687-ben diplomáciai küldetést teljesített a bécsi udvarban, majd Miksa Emánuel csapataival részt vett a magyarországi oszmán-ellenes hadjáratban és a második mohácsi